

ГЛОБА

Ольга Федорівна,

канд. іст. наук, доц., доц. каф.
географії і методики навчання
природничим дисциплінам ВДНЗ
«Переяслав-Хмельницький держ. пед.
ун-т ім. Г. Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький)

**ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ АГРОБІОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ
В ОСВІТНІХ І ДОСЛІДНИХ УСТАНОВАХ
СІЛЬСЬКОГОСПОДОРСЬКОГО ПРОФІЛЮ (КІНЕЦЬ ХІХ-ПОЧ. ХХ ст.)**

В історичному аспекті автор показує взаємозв'язок сільськогосподарських шкіл з агробіологічними комплексами, їхню діяльність.

В историческом аспекте автор раскрывает взаимосвязь сельскохозяйственных школ с агробиологическими комплексами, их деятельность.

The author discovers correlation agricultural schools with agro-biological complexes and their activities in historic aspect.

Дана стаття обумовлена необхідністю вивчення історії становлення та розвитку сільськогосподарських дослідних установ і освітніх закладів різних типів, особливостей їхньої організації, ведення освітньої та наукової роботи, професійної підготовки спеціалістів сільського господарства.

Аналіз періоду заснування і розвитку (з кінця ХVІІІ ст. і до 1917 р.) українських сільськогосподарських науково-дослідних установ є недостатньо систематизованим, і йому бракує повноти. В окремих публікаціях, зокрема, В. В. Вінера, Л. П. Сокальського, Н. І. Пшеничного, І. М. Полякова, В. Манзюка та інших дослідників, ми знайшли лише деякі фрагменти історії заснування харківських освітніх і дослідних установ аграрного профілю. Однак і вони дозволили ознайомитися з науково-дослідною діяльністю установ на певних етапах розвитку дослідної справи з селекції і насінництва і, що дуже важливо, внеском українських учених у розвиток сільськогосподарської науки в Україні.

Історичний аналіз літератури виявив той факт, що наукові дослідження до 1917 р. мають здебільшого несистематичний, фрагментарний характер.

Вивчення, теоретичний аналіз і визначення можливостей використання досвіду, накопиченого професійною освітою України на різних етапах її історичного розвитку має велике значення для практичного і концептуального вирішення сучасних проблем професійної освіти, у тому числі й сільськогосподарської.

Уряд Російської імперії звернув увагу на сільське господарство лише у XVIII ст. Петро Великий перший осмислив важливе урядове значення цієї галузі і регламентом від 11 грудня 1719 р. включив в обов'язки камер-колегії турботи про розвиток сільського господарства. У цьому питанні його погляди поділяла і Катерина II, про що свідчили її настанови губернаторам (1764 р.), де про землеробство мова йшла як про “источник всех сокровищ и богатств государства”.

Розвиток державних заходів з сільськогосподарської освіти почався лише з часів царювання імператора Миколи Павловича. Особливе значення в цьому відношенні мав “комитет об усовершенствовании земледелия в России” (1833 р.). Він був утворений через неврожай. Його плідна діяльність сприяла розгляду цілої низки питань, що привели до систематичного прийняття заходів із розповсюдження сільськогосподарських знань. До цього часу належить і утворення кафедр сільського господарства при вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти – університетах і ліцеях. Перші освітні сільськогосподарські заклади були відкриті в 1838 році. У цьому ж році були прийняті “Положение о земледельческих училищах” [13] і статут для землеробських училищ [9].

В історії розвитку сільськогосподарської освіти в Україні особливий інтерес викликає друга пол. XIX – поч. XX ст. У цей період вітчизняною сільськогосподарської освітою було досягнуто значних успіхів, накопичено значний досвід, що тривалий час недооцінювався.

На початку XIX століття мали місце поодинокі приватні спроби започаткування сільськогосподарських навчальних закладів. Але вони відкривалися безсистемно, їхня кількість була дуже незначною, термін існування – нетривалим.

Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. уряд уживав рішучих заходів із розповсюдження сільськогосподарської освіти. Прийняті в 1878 році нормативні документи регламентували діяльність середніх сільськогосподарських навчальних закладів. Наступним кроком стало прийняття в 1883 р. “Нормального положення для низших сільськогосподарських шкіл” [9]. Ці документи законодавчо регулювали діяльність середніх і нижчих сільськогосподарських закладів. Їх прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти, оскільки в них надавалося право земствам, сільськогосподарським товариствам і приватним особам відкривати сільськогосподарські навчальні заклади, а також гарантувалося надання їм державної допомоги.

Метою нижчих сільськогосподарських шкіл згідно з “Нормальним положенням для низших сільськогосподарських шкіл” було розповсюдження серед сільського населення переважно шляхом практичних занять основних знань із сільського господарства та сільськогосподарських ремесел. Передбачалося створення нижчих сільськогосподарських шкіл двох типів: загальних і спеціальних. Навчальні заклади загального типу мали здійснювати підготовку з усіх основних галузей сільського господарства, а спеціальні – лише за окремими галузями. Школи обох типів поділялися на два розряди. До I-го розряду належали заклади, які мали більший навчальний курс, здійснювали підготовку “осіб, які могли б безпосередньо вести поліпшене селянське господарство або займати у великому господарстві посади нарядників сільських робіт, старост і прикажчиків”. Школи II-го розряду мали менший навчальний курс і готували “знаючих сільських робітників”. Школи обох розрядів називалися сільськогосподарськими школами 4-го і 3-го розрядів [7].

Відповідно до “Положення о сельскохозяйственном образовании” (1904) система нижчої сільськогосподарської освіти була доповнена такими новими типами навчальних закладів, як сільськогосподарські училища і сільськогосподарські практичні школи, а пізніше й різними сільськогосподарськими курсами, класами. Однак істотних відмінностей між навчальними закладами, створеними на основі “Нормального положення”, (1883) і тими, що вводилися, не було.

Очікування швидкого вирішення завдань, поставлених перед нижчими сільськогосподарськими навчальними закладами, виявилось нереальним. Головна причина полягала в обмеженій кількості цих закладів. До того ж для основної маси селянського населення оволодіння сільськогосподарськими знаннями через навчальні заклади було абсолютно неприйнятним, оскільки вимагало припинення господарської діяльності на тривалий час. Ці причини зумовили пошук нових шляхів розв’язання даної проблеми. Було визнано необхідним, з одного боку, запровадити нові, більш дешеві типи нижчих сільськогосподарських навчальних закладів із меншим терміном навчання, якими й були практичні школи, сільськогосподарські класи та курси, а з іншого боку – шукати шляхи “позашкільного” розповсюдження сільськогосподарських знань. До останнього належить включення матеріалу з сільського господарства до програми початкової народної школи, проведення популярних читань для селян, організація показових полів, господарств, ферм, на яких демонструвалися поліпшені способи ведення сільського господарства; запровадження “інституту мандрівних вчителів” тощо.

Організація навчання в нижчих сільськогосподарських навчальних закладах здійснювалася відповідно до завдань, що перед ними ставилися, специфіки сільськогосподарського виробництва і з урахуванням рівня загальноосвітньої підготовки учнів. В основу організації навчання покладено принцип сезонності. Практичні заняття переважали над теоретичними. У нижчих сільськогосподарських навчальних закладах проводилися декілька

видів практичних занять, зокрема навчально-практичні заняття, екскурсії і практичні сільськогосподарські або ремісничі роботи.

Базою для практичної підготовки учнів ставало господарство навчального закладу і маєток, в якому воно розташовувалося. Відкриття нижчих сільськогосподарських навчальних закладів дозволялося лише за умов наявності добре налагодженого господарства [7]. Організація практичної підготовки учнів здійснювалася відповідно до розроблених програм. До їх провідних принципів були віднесені: послідовність, систематичність, урахування рівня попередньої підготовки, зв'язок теорії з практикою. У діючому навчальному господарстві учні мали змогу прослідкувати проведення усіх сезонних робіт. Залучення учнів до сільськогосподарських робіт планувалася таким чином, щоб кожен із них під час навчання зміг попрацювати на всіх сільськогосподарських роботах, оволодіваючи всіма необхідними практичними вміннями і набуваючи певний досвід. У багатьох навчальних закладах сільськогосподарського профілю проводилася дослідно-експериментальна робота. Широкого розповсюдження набули “дослідні поля”, на яких учні вирощували нетрадиційні для даної місцевості культури на основі використання нових технологій. При групі нижчих сільськогосподарських навчальних закладів створювалися зразкові хутірські господарства, які вважалися взірцем раціонального ведення приватного господарства. Ця ідея і накопичений досвід, без сумніву, в сучасних умовах становлять значний науковий і практичний інтерес.

Одним із приватних закладів України була школа в селі Кручику на Харківщині, заснована в 1804 р. у маєтку В. Каразіна. Вона стала найвизначнішою і найвідомішою за часів учителювання в ній Г. Зайченка (1809-1821 рр.). В. Каразін приділяв велику увагу кручанській школі. Він намагався поєднати навчання із практичною роботою учнів так, щоб навчальний процес не відривав їх від хліборобської праці. Окрім цієї школи, найстарішою була школа в селі Чепурцівці на Полтавщині в маєтку Адріана Чепи, заснована в 1785 р., але офіційно вона почала працювати тільки з 1804

року. Крім того, існувала заснована в 1801 р. приватна школа в с. Диканьці на Полтавщині в маєтку Віктора Кочубея. На Харківщині, крім кручанської школи, існували школи в с. Бабаях у маєтку О. Щербініна, у селі Бишкіні в маєтку Осипова, у с. Каплунівці в маєтку Соловйова та дві школи в маєтках гр. Шеремет'єва [8]. У Харківській губернії, крім згаданих вище приватних шкіл, працювала Асєєвська нижча сільськогосподарська школа Зміївського повіту [12] та землеробська школа в місті Чугуєві, заснована 24 квітня 1843 року [10]. При цій школі працювала дослідна ферма, створена в тому ж році, де проводилися дослідження з різним насінням жита, пшениці, вівса та конюшини [11].

Запровадження в 70-х рр. XIX ст. земських установ сприяло наданню земським школам утилітарного характеру: проводилися лекції і практичні заняття із хліборобства, садівництва тощо. За положеннями від 26 травня 1904 року про сільськогосподарську освіту, поряд із вищими, середніми і початковими навчальними закладами головне завдання професійної сільськогосподарської школи допомагали вирішувати установи, які створювали сільськогосподарські класи, курси, читання і бесіди, займалися організацією навчально-практичних господарств, навчально-ботанічних садів, музеїв, спеціальних бібліотек.

Як свідчать джерела [1, 3-6], уряд не підтримував створення дослідних сільськогосподарських установ в Україні. Так, Асєєвська сільськогосподарська школа розташовувалася в Зміївському повіті Харківської губернії в 45 верстах від Змієва. Вона була відкрита Зміївським повітовим земством 15 червня 1888 р. на підставі "нормального положення". У 1908-1909 рр. школа займала 505 десятин 720 кв. саж. землі. З цієї площі 43 дес. 273 кв. саж. знаходилася під дослідним полем [2]. Головне завдання школи полягало в розповсюдженні знань із сільського господарства: городництва, садівництва, степового лісорозведення та ремесел ковально-слюсарного і теслярно-столярного. Управляючий школою О. П. Поплавський закінчив курс Горєцького землеробського училища і до 1908 р. викладав курс приватного землеробства.

Загальне землеробство викладав учитель спеціальних предметів І. В. Омельченко. Останній закінчив курси Харківського землеробського училища і педагогічні курси. Практичні заняття мали науковий характер і проводилися протягом усього року. Школа щорічно експонувала на місцевій виставці, яка влаштовувалася повітовим земством, колекції насіння та снопи різних сільськогосподарських рослин, що вирощувалися на показовій ділянці школи. Проводила демонстраційний показ порівняльної засміченості насіння зернових культур. Експонати школи були відзначені срібною медаллю Харківського товариства сільського господарства. У 1909 р. при Асєєвській сільськогосподарській школі була обладнана показова ділянка, на якій учні мали змогу ознайомитися з багатьма (біля 180) сортами сільськогосподарських культурних рослин.

У другій половині ХІХ століття до середніх сільськогосподарських навчальних закладів належало одинадцять землеробських училищ: Горецьке Могильовської губернії, Казанське, Маріїнське Саратовської губернії, Уманське, Московська школа, Херсонське, Богородецьке, Самарське, Псковське і Донське, Харківське, а також Бессарабське училище виноробства і Горецькі землемірно-таксаторські класи.

Метою діяльності землеробських училищ було надання учням теоретичних та практичних знань і навичок, необхідних для подальшої роботи в сільському господарстві. Крім загальноосвітніх предметів середньої школи, навчальна програма передбачала вивчення спеціальних дисциплін, а саме: геодезії, сільського будівничого мистецтва, вчень про землеробську техніку, сільськогосподарської технології, рослинництва, тваринництва і ветеринарії, сільськогосподарської економії і рахівництва, лісівництва, городництва, плідівництва.

У 1854 році було засноване [13] Харківське землеробське училище на 60 учнів. Ріст училища почався лише з другого десятиріччя, після того як воно себе зарекомендувало і набуло визнання в Харківській та сусідніх губерніях. Більше десятка осіб, вихованців Харківського землеробського училища, були

направлені в Асеевську, Дергачовську, Кучеровську, Григор'євську та ін. школи [7]. Харківське землеробське училище мало сільськогосподарську ферму. Створена ще в 1847 році Харківська південно-західна навчальна ферма на болотах і пісках під Харковом була призначена для панських дітей і кріпаків-підлітків, що навчалися за державні кошти. Після скасування кріпацтва ферма стала пережитком. На її місці в 1867 р. виникла середня хліборобська школа, напрямом роботи якої була підготовка спеціалістів, але на навчання приймалися вже переважно селяни. Найдовший етап у житті середньої хліборобської школи – це період від дня її переформування до 1905 року. За цей час вона випускала освічених управителів для великих господарств.

У 1905 р. хліборобська школа змінює напрям своєї діяльності і починає випускати агрономічних робітників. Вона пристосувала свої програми та шкільні плани до вимог громадської агрономії, випускаючи агрономів для земств і громадських організацій. Перед вихованцями нарешті почали відкриватися двері вищих спеціальних шкіл. Із 1876 р. ферма набула самостійності.

На початку 90-х р. XIX ст. Харківське землеробське училище очолював дійсний статний радник О. А. Колесов. З ним працювали А. М. Григоренков, О. І. Алексєєв, Ф. Д. Макулов. Останній завідував метеорологічними спостереженнями при училищі і викладав хімію, фізику і сільськогосподарську технологію. С. О. Ляпідєвський викладав зоологію, тваринництво та механіку, П. І. Плодовський – рослинництво, ботаніку, мінералогію та сільськогосподарську географію. Поряд із цими викладачами працювали викладачі інших дисциплін – Г. Г. Келаров, В. С. Прженіорський, О. І. Гнотте. У землеробському училищі посаду завідуючого Харківської землеробської ферми займав Л. О. Соколов, який паралельно читав курс городництва вчителям народних училищ. Його помічником і заступником став В. В. Каднічанський, який закінчив курси в Харківському землеробському училищі. Розміщення ферми поряд з училищем сприяло залученню учнів до

всіх форм її діяльності. Загальна площа ферми, що знаходилася в 10 верстах від Харкова і 3-х верстах від станції Дергачі Курсько-Харківської залізниці, становила 576 десятин, із яких 5 десятин знаходилося під приміщенням, 4 – під садами і розсадниками, 6 десятин 600 кв. сажень – під городом та ділянкою, де вирощували хміль, 168 десятин 1,200 кв.сажень займала пахотна земля, 108 дес. –луки, 26 дес. – торф'яні землі, 140 десятин – ліс, землі для вигону було 55 дес. 1,800 кв. сажень і “незручної” – 62 дес. 1,200 кв. сажень.

Харківська сільськогосподарська ферма характеризувалася різноманіттям своїх ґрунтів та господарською спеціалізацією. Ґрунт полів мав різноманітний склад: від суглинистого чорнозему до пісків; тоді як у ґрунті луків переважав болотний чорнозем. Частина землі, яка знаходилася з півночі, сходу і південного сходу від садиби ферми, являла собою пісок, для закріплення якого використовувалося штучне лісорозведення.

Господарство ферми охоплювало широке коло галузей – рільництво, луківництво, городництво, садівництво, лісівництво, скотарство, технічні виробництва (мукомельне, черепичне, торф'яне, виробництво цегли). На території ферми культивувалися польові культури: озиме жито – Пробштейнське; озима пшениця – Червона остиста (м'яка); ярове жито – “Чассельбергське”, пізніше називалося Фермерським; ярова пшениця – Гірка Переродь; ячмінь – “Шевальє”, “Голий Шмалайский”; овес – Французький білий, Шатилівський, Канадський; просо – Червоне, “бланжеве”; вика сіра – розводилася в незначній кількості, її зерно використовували на зеленій корм; чечевиця, рапс, соя, сорго; кукурудза на зерно – Бессарабська, Отто і для силосування Кінський зуб; льон – псковський, картопля – рання рожева, Алкоголь; кормовий буряк – Оберндорфська, Мамут; люцерна, еспарцет, конюшина, тимофіївка, костер безостий, могар, росичка. Усі культури були акліматизованими до кліматичних і ґрунтових умов Харківщини. Витривалішою в даній місцевості була озима пшениця, яка належала до м'яких сортів. Її зерно високо цінилося мукомелами. Сорти вівса характеризувалися тонкошкірим зерном і гарною соломою, яка використовувалася як корм. У

роботі ферми неодноразово були випадки поганих уожаїв таких культур, як просо, соя, сорго, ранній рапс, хоч він і мав гарну врожайність, а озимий – був не рекомендований для місцевості ферми. Досить високу врожайність мав сорт картоплі Рання рожева, але в нього був недолік – раннє проростання навесні. Пізній сорт Алкоголь вважався витривалішим і кращим у зберіганні. У 60-х рр. XIX ст. у 3-х верстах від садиби був закладений плодовий сад. Другий сад заклали біля залізниці в 1880 році. Сади разом із розсадниками і лісною, плодовою, декоративною школами займали 4,5 десятини землі.

Із плодкових дерев кращий попит мали яблуні – Антонівка, Титівка, Зеленка, Ренети тощо; груші – Безсім'янка, Бергамот та інші; сливи – Ренклюд, Мірабель, Імператорська, Угорка; вишні – Шпанка, “Долговетка”. З ягідних кущів розводилися агрус, смородина, малина, суниця та полуниця. З 1895 р. на фермі почали досліджувати виписані з Франції сорти. З 1894 р. розсадники та лісна, плодова і декоративна школи були в руках досвідченого садівника.

Ліси, які належали фермі, розташовувалися в 12 верстах від ферми на дачі “Уставникова Пустош”, площа одного складала 60 дес. 1,418 кв. сажень, а другий знаходився в “Пасечному лесу” в 3-х верстах від садиби ферми з площею 33 дес. 1, 933 кв. сажень. Деякі ділянки лісових насаджень були створені штучно учнями училища як досліди. У першому лісонасажденні переважали дуб, ліщина, тополя, груша, яблуня та ін. У “Пасечном лесу” лісонасадження також мало змішаний характер, але з перевагою тополі та липи. Біля ферми на лісних ділянках росла чорна вільха, а на торф'яних ґрунтах – береза. У 1847-1848 рр. з метою укріплення піщаних ґрунтів фермою було розпочате штучне лісорозведення. Поступово вербу замінили сосною. У 1879 р. як навчальний посібник була закладена ділянка для хмелю, яка займала 1,800 кв. сажень. На ній розводили Богемський і Баарський хміль.

Школа мала 4 десятини городництва. Тут були теплиці й парники з французькою системою пересувних ящиків, частина яких мала ліхтарі. У парниках вирощували переважно розсаду капусти, помідорів, а також редис, салат, огірки, дині, сельдерей, цибулю тощо. Найбільшу популярність у

господарів району ферми мали ранні сорти кочанної капусти – Єрфутська, Бронка, Майська, середні та пізні – Браунштвейгська, Грецька, Пудова, Єрфутська; червоної – Ульчська і Чорночервона; кольорової – Єрфутська і Карликова. З інших культур надавали перевагу Нантській моркві, Єгипетському темночервоному буряку, німецькому довгому пастернаку, російській і мадерській цибулі, Братантській цибулі-порею різної форми білому і рожевому редису, Великим червоним помідорам, карликовому ранньому гороху, Московським парниковим огіркам і Кримським “в'язниковським” ґрунтовим огіркам, “Прескатть”, “Канталуп”, парниковим диням, Аржантельській спаржі та “Конповера”. На насіння в невеликій кількості розводилися капуста кочанна, буряк, редис, салат, огірки. Завідувала городом особа, яка мала практичні навички в цій галузі.

Важливим моментом у роботі ферми було те, що розсадники слугували навчальним посібником для учнів землеробського училища і слухачів курсів із садівництва, які щорічно влаштовувалися землеробським училищем для вчителів народних училищ. Крім того, розсадники забезпечували школи садовими рослинами і задовольняли попит приватних осіб на розсаду й насіння. Фермою керував статський радник Л. О. Соколов.

На фермі землеробського училища існувало показове поле. Його основне завдання полягало в ознайомленні учнів із різноманіттям рослин, які не вирощували на фермі. До таких культур належали польові, городні, лікарські, красильні та медоносні рослини, лугові та польові кормові трави. У саду висаджували фруктові дерева та кущі, а в розсаднику розводили саджанці 4 видів фруктових дерев. Фермерському господарству належали розсадники та школа плодкових, паркових і лісних дерев та кущів. Розсадниками і школою хвойних порід завідував директор училища О. А. Колесов, а розсадники і школа листяних порід знаходилися під керівництвом садівника Григор'єва. Учні вчилися обробляти ґрунт, збирати насіння, робити посіви, доглядати за саджанцями і сіянцями, набували навичок пересадження їх на культурні земельні ділянки тощо. Керівництво роботами здійснювали директор або

садівник, а в окремих випадках – лаборант. Учні училища були присутніми і допомагали розпорядникам на Харківській вересневій насінневій виставці у 1895 році.

Отже, як агрокультурний осередок школа та її ферма зі зразковим господарством, відома своїм насінням, скотарством, дрібними галузями й промислами, давно здобули велику популярність у місцевого населення. Таким чином, простежується повний шлях розвитку агрономічної школи. Від кріпацької навчальної ферми – до вищої школи Зоотехнікуму (реформування відбулося в 1923 р.). Від незручного піску й болота – до впливового агрокультурного осередку, в якому синтезовано висновки сільськогосподарського досвіду і науки. Шлях цей довгий та нелегкий. Стара хліборобська школа ввійшла в коло поважних наукових сільськогосподарських установ, що мали за головне своє призначення нести світло знання сільському господарству в Україні. Еволюція хліборобської школи – це еволюція цілого сільськогосподарського знання в Україні. Засновано її в часи, коли боролися дві громадські течії, одна з яких поставала проти кріпацтва й панщини, друга – силкувалася зміцнити панське господарство та віддалити час його розпаду.

Список використаної літератури

1. *Державний архів Харківської області (далі ДАХО).* – Ф. 304. – Спр. 111 № 38. – Арк. 1-36./48
2. *ДАХО.* – Ф. 304. – Спр. 173 № 91. – Арк. 1-27./50
3. *ДАХО.* – Ф. 304. – Спр. 115 № 110. – Арк. 1-30./51
4. *ДАХО.* – Ф. 304. – Спр. 217 № 65. – Арк. 1-4./53
5. *ДАХО.* – Ф. 304. – Спр. 457 № 52. – Арк. 1-11./54
6. *ДАХО.* – Ф. 304. – Спр. 217 № 65 – Арк. 4./67
7. *Колесов А.* Низшие сельскохозяйственные школы. – Х. : Тип. Зильберберга. – 1894. – 56 с.
8. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
9. *Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА) України м. Київ.* – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 5-22, 7, 13.
10. *ЦДІА України м. Київ.* – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 468. – Арк. 1-517.
11. *ЦДІА України м. Київ.* – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 653. – Арк. 1-127.
12. *ЦДІА України м. Київ.* – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2130. – Арк. 144, 546.
13. *ЦДІА України м. Київ.* – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 1-4.